

միաժամանակ, հայ ժողովրդի տիրող շերտերի համակրությունը շահելու նպատակով, սուրբ Վարդան անունով մի եկեղեցի է կառուցում Մակվում¹⁰⁷։ Բայց հուլենսկ արված այս քայլերը ասպարեցուն են անցնում։ 1468 թ. հուլիսի 2-ին, Մարանդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, Ուղուն-Հասանը 30 հազարանոց զորքով, առանց մեծ ջանքի, պարտության է մատնում Կարա-կոյունլու վերջին փառիշահին, որովհետև զորքն ապստամբում է ու անցնում աղ-կոյունլուների կողմը¹⁰⁸։

Հասան-Ալին յուրայինների հետ միասին մազապուրծ ճողոպրում է և ապաստան գտնում թամուրյան սուլթան Արու-Սայիդի (1452—1469) մոտ, որը արշավանքի է դուրս գալիս Ուղուն-Հասանի դեմ մեծ հապաղումով։ 1469 թ. ձմռանը թամուրյանների քաղցից ուժասպառ զորքը բնաջնջվում է աղ-կոյունլուների, Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի (1462—1500) և Սեֆյան Շեյխ-Հայդարի (1456—1488) միացյալ զորքերի կողմից։

Այսպիսով, մեկ տարի ու մի քանի ամիս տևած հաղթական պատերազմներից հետո Ուղուն-Հասանը Աղ-կոյունլու թուրքմենների տիրապետությունն է հաստատում աշխարհածավալ մի պետության վրա, որի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում նաև Հայաստանը։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՂ-ԿՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐԳՄԵՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Ուղուն-Հասանը, տարբերվելով քոչվոր ցեղերի մյուս պետերից, որոնք հիմնականում կողոպտում էին նվաճված ժողովուրդներին, քաջ գիտակցում էր իր տիրապետության տակ ընկած երկրների քայքայված տնտեսության վերականգնման և պետական գանձարանը լցնելու կարևորությունը։ Նա միաժամանակ ձգտում էր գրավել նորաստեղծ կայսրության մեջ բնակվող նստակյաց ժողովուրդների համակրանքը։ Հարկերի գանձման գործը կարգավորելու և հարկահանության ժամանակ ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների անուանձ չարաշահումների առաջն առնելու նպատակով, Ուղուն-Հասանը անցկացրեց իր պետության բոլոր շրջանների տնտեսական օբյեկտների մանրակրկիտ հաշվառում-աշխարհագիր և հրատարակեց հարկերի չափը սահմանող ու հարկահանման սկզբունքները ուղղ օրենքների «կանոննամե» կոչվող ժողովածուն, որը երկար ժամանակ (մինչև XVI դարի վերջը) կիրառվում էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան երկրամասերում։

Այս միջոցառումները, սակայն, տևական արդյունք չտվեցին և հպատակ ժողովուրդների տնտեսական դրության մեջ էական բարելավում տեղի չունեցավ։ Զփոխվեց նաև հայ ժողովրդի իրավական գոյավիճակը։ Ուղուն-Հասանի

այն բազում ժողովեցան, քան ղերկերիւրն հազարեան», տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», II, էջ 23)։

¹⁰⁷ 1461 թ. Հասան-Ալին, որ հոր դեմ ապստամբել էր ու կարճ ժամանակով գրավել իշխանությունը, նորոգել էր տվել Արճեշի եկեղեցու դմբթը, եկեղեցի կառուցել Մակվում և շինարարական այլ աշխատանքներ կատարել։ Այս փաստերը խոսում են հօգուտ այն ենթադրության, որ նա կարա-կոյունլուների պետական կարգն ամրապնդելու և քոչվոր ցեղապետերին զսպելու նպատակով սիրաշահում էր երկրի նստակյաց բնակչությանը։

¹⁰⁸ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 283, 333—334, «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 153։

ժամանակ ևս շարունակվեց կրոնական ճնշումների ավանդական բաղադրականությունը: Այս մասին բազմաթիվ գրառումներ են ուրեղ ժամանակակից հիշատակագիրները: Այսպես, մի գրիչ հայտնում է, որ «Եկն Ուզուն-Հասանն և էսպան զՋհանշէն՝ որդի Ղարա-Ուսուֆին և զորդիքն իւր, և նստաւ ի թախտն նորա. և եղև թասպութիւն (կրոնական անհանդուրժողականութիւն) յոյժ և հալածումն քրիստոնէից. և խափանեցին զհնշումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանաւ շրջէին»¹⁰⁹, Իսկ Ստեփանոս Չմշկածագեցի հիշատակագիրը ողբ-ոտանավոր է հյուսում հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին.

Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազգըս Արամի.
Խընդրէ արծաթ 'ւ ընտիր ոսկի
Յայնմ, որ շունի փող պըղնձի:
Կապուտ նշան եղ քրիստոնեաց,
Ջի բաժանին յանօրինաց,
Ջմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Չուանով չափել զվիզս մանկանց....
Այլ և զհարումն զանգակի՝
Ջգուշակ փողոյն Գաբրիէլի
Ետ խափանել յամէն տեղի՝
Գեղ 'ւ անապատ 'ւ ի քաղաքի¹¹⁰:

Ուզուն-Հասանը, կենտրոնաձիգ ուժեղ պետութիւն ստեղծելու իր ծրագրերն իրագործելիս, բախվում է աղ-կոյունլունների երբեմնի դաշնակից Հարավային Հայաստանի քուրդ ամիրութիւնների զինական ուժերին:

1470 թ., Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու գլխավորած բանակը երկու ամիս ապարդյուն պաշարելով Բաղեշի բերդը, ստիպված է լինում վերադառնալ Վան՝ ձմեռելու. «Քանզի քըրդերըն զօրացան, կորուսանել զնա կամեցան», — ասում է Մովսես Արծեկեցի¹¹¹: 1471 թ. արշավանքը վերսկսվում է ավելի խոշոր ուժերով: Սուֆի-Խալիլ նշանավոր զորավարը Մուշում տարտուլյան է մատնում քուրդ Քարիմ աղային, Սուլեյման Բիթան-օղլին մեկ տարի հինգ ամիս պաշարելուց հետո՝ 1473 թ. գրավում է Բաղեշի բերդն ու կոտորում քրդերին, իսկ Բայանդուր-բեկը գրավում ու հնազանդեցնում է Խլաթի գավառը: Աղ-կոյունլունները հնազանդեցնում են նաև Բուխտան երկրի (Բոհտան-սու գետի հովիտը) քրդերին, ապա, հետապնդելով նրանց, գրավում են նաև Ջեզիրեն:

Այս հաղթանակներից հետո միայն Ուզուն-Հասանն իր զինական ողջ ուժն ուղղում է դեպի արևմուտք՝ աղ-կոյունլունների ամենաուժեղ ու վտանգավոր ախոյան՝ օսմանյան թուրքերի դեմ:

1402 թ. Լանկ-Թամուրից կրած ծանր պարտությունից հետո օսմանյան թուրքերի կողմից նվաճված փոքրասիական երկրամասերի վրա վերահաստատվեցին սելջուկյան մանր իշխանութիւնները, որոնք, սակայն, իրենց գոյութիւնը պահպանեցին միայն 2—3 տասնամյակ: Օսմանյան դինաստիան ուշքի եկավ Բայազիտ I-ի անմիջական հաջորդ Մուհամեդ I Չելեբի սուլթանի գահակալութիւն տարիններին: 1413 թ. արդեն նա միանձնյա իշխում էր Բալ-

¹⁰⁹ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 299:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 394:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 26:

կաննեբրում և Փոքր Ասիայի արևմտյան նահանգներում: Սրա հաջորդ Մուրադ II-ը կարողացավ ծնկի բերել Բամուրի կամքով ինքնուրույնություն ստացած ռելիգիոզյան մանր իշխանություններին (րացառյալ Ղարամանիայի, որը շարունակեց պայքարը և դիմացավ մինչև 1470-ական թվականները):

Թուրքերի հետագա առաջխաղացման համար վճռական նշանակություն ունեցավ 1444 թ. Վառնայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը. այստեղ եվրոպական միացյալ ուժերը կատարյալ պարտություն կրեցին:

Յաթիհ (նվաճող) մականունով հայտնի Մուհամեդ II սուլթանը Օսմանյան կայսրությանը առաջնորդեց նոր նվաճումներին:

1453 թ. ընկավ Կոստանդնուպոլիսը, Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրության ուժասպառ հիշատակը: 1460—61 թթ. գրավեցին Մորեայի (Պելոպոնես) հունական երկու դեսպոտիաները և Տրապիզոնի իշխանությունը, որ հայտնի է պատմության մեջ Տրապիզոնի կայսրություն մեծագործ կոչումով: Նույն այս տարիներին օսմանցիների ձեռքն անցան նաև Աթենական հերցոգությունը, Սերբիան, Բոսնիան և Վալախիան¹¹²,

Այսպիսով, ընդամենը մի երկու տասնամյակների ընթացքում թուրքերի ձեռքն անցան Սև ու Միջերկրական ծովերի բոլոր այն նավահանգիստները, որոնք, որպես ապրանքափոխանակության միջազգային նշանակություն ունեցող կետեր, կենսական նշանակություն ունեին ինչպես աղ-կոյունլուների, այնպես էլ եվրոպական մի շարք պետությունների՝ հատկապես Վենետիկի համար:

Բնական է, որ այս դրության հետ չէին կարող հաշտվել տուժած կողմերը: Վենետիկը փորձեց օսմանցիների դեմ ստեղծել եվրոպական ու արևելյան երկրների մի լինակցություն. այդ նույն նպատակով ջանքեր գործադրվեցին նաև Ուլդուն-Հասանի կողմից: Վերջինս 1469 թ. Իտալիա էր ուղարկել լայն լիազորություններով օժտված մի դեսպանություն, որի կազմում կարևոր դեր էր կատարում մեծահարուստ հայ գոհարավաճառ խոջա Միրաբը: Ուլդուն-Հասանի դեսպանները հասան Վենետիկ և, ինչպես հաղորդում է իր ուղեգրության մեջ Կատերինո Զենոն, «մեծ ընծաներ (բերելով) իրենց տիրոջից, առաջարկում էին ղինակցություն և պատվավոր դաշնակցություն կնքել Թուրքիայի և (Նգիպոտսի) սուլթանի դեմ, պայմանով, որ վենետիկցիները չթերանան իրենց նավատորմով հարձակվելու երկու իշխանությունների վրա»¹¹³,

Այս դեսպաններից երեքը (դրանց թվում նաև խոջա Միրաբը) Վենետիկից անցան Հոռմի պապի, ապա Նեապոլի թագավորի մոտ, առաջարկելով նույնպիսի դաշինք: Բանակցություններն ի վերջո ավարտվեցին հակասօսմանյան լիգայի ստեղծումով, որի կազմի մեջ էին մտնում Նվրոպայում՝ Վենետիկի հասարակապետությունը, Պապը, Նեապոլի թագավորությունը և Հունգարիան, իսկ Ասիայում՝ աղ-կոյունլուների պետությունը, Ղարամանիան և Կիպրոսը:

Ուլդուն-Հասանին օգնության խոստումներ շատ արվեցին, սակայն եվրոպական դաշնակիցները չկարողացան հարձակվել Թուրքերի վրա արևմուտքից, բոլոր ճանապարհները Թուրքերի կողմից գրավված լինելու պատճառով նրանք անկարող եղան բավարար քանակությամբ հրետանի ու վառող ուղարկել: Բացի այդ, պատերազմն սկսվելու ժամանակ ողջ Ղարամանիան արդեն գտնվում

¹¹² Տե՛ս А. Крэмский, նշված աշխատությունը, էջ 36, Հ. Սիրուեի, Պոլիս և իր դերը, հատ. I, Պեյրուս, 1965, էջ 140 և հտն.:

¹¹³ Հ. Հափորյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 156:

կր օսմանցիների ձեռքում: Այսպիսով, հուկասոմանյան լիզան ձևական ընույթ իր կրում և թուրքերի դեմ պատերազմող միակ կարող ուժն աղ-կոյունլուներն էին:

Ուզուն-Հասանի մեծ արշավանքը թուրքերի դեմ սկսվեց 1472 թ.: Սուլթան-խալիլ որդուն նշանակելով Շիրազի կառավարիչ և նրա վրա պարտականություն դնելով «պահել զկողմանս արևելիան», Ուզուն-Հասանը գալիս է Տարոն, հիմնահատակ ավերում քրդերի ձեռքին գտնվող ինչ-որ բերդ և վեզիր Օմար-բեկի ու զորավար Յուսուֆի հրամանատարությամբ 100 հազարանոց մի հեծելազոր է ուղարկում Օսմանյան կայսրության սահմանները: Աղ-կոյունլուներն սկզբից ունենում են հաջողություններ: Մեծ ավերածություններ գործելով իրենց ճանապարհին, նրանք Դերջանի ու Երզնկայի վրայով հասնում են Թուխաթ: Քաղաքը գրավում են, բնակչությանը կողոպտում: Այնուհետև անցնում են Ղարամանիա: Մուհամեդ II-ի որդի Մուստաֆան, որ նշանակվել էր Ղարամանիայի կուսակալ, նահանջում է դեպի Քոթահիա: Սակայն քիչ անց, 1472 թ. օգոստոսին Կոնիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, աղ-կոյունլուները պարտություն են կրում, զորահրամանատար Յուսուֆը գերի է ընկնում, Ուզուն-Հասանի որդիներից երեքը սպանվում են:

Նույն ժամանակ աղ-կոյունլուները կռվում էին նաև Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության դեմ, մի հանգամանք, որ անշուշտ չլատում էր նրանց ուժերը: Այս ճակատում ևս նրանք չունեցան հաջողություն. երեք ամիս Հալեպը ապարդյուն պաշարվեց, բայց վրա հասավ եգիպտական հեծելազորը. թըշնամի կողմերը հաշտություն կնքեցին, աղ-կոյունլուները ետ դարձան¹¹⁴:

Պատերազմը բորբոքվեց 1472 թ. գարնանը, երբ Մուհամեդ II սուլթանը 100 հազարանոց բանակով արշավի դուրս եկավ: Խաս-Մուրադ փաշայի հրամանատարությամբ գործող օսմանյան առաջապահ գունդը Մալաթիայի մոտ հանդիպում է Ուզուն-Հասանի զորքերին, որոնք ծուղակ էին պատրաստել նրանց համար: Օսմանցիներն այստեղ պարտություն են կրում ու խուճապահար փախուստ տալիս, սակայն հուսալքումը երկար չի տևում. նրանք վերադասավորում են իրենց ուժերը և պատրաստվում հակադրոհի:

Երկրորդ անգամ թշնամի բանակները բախվեցին Դերջանի դաշտում, 1473 թ. օգոստոսի 12-ին: Այս անգամ աղ-կոյունլուները կրեցին ծանր պարտություն: Պատերազմի դաշտում թողնելով ամեն ինչ, Ուզուն-Հասանը փախուստով միայն կարողացավ փրկել իր կյանքը: Օսմանցիների ձեռքն անցավ պատերազմական մեծ ավար, հազարավոր թուրքմեններ գերվեցին:

Աղ-կոյունլուների պարտությունը բացատրվում է հրազենի պակասով և նրանց բանակի կազմակերպչական հնամենի ձևով: Այդ բանակն, ըստ էության, քոչվոր ցեղերի աշխարհազոր էր, իսկ օսմանյան բանակը կազմված էր, հիմնականում, ենիչերիների վարժեցված զորագնդերից:

Աղ-կոյունլուների պարտությունից հետո երկրի ներսում գլուխ են բարձրացնում կենտրոնախույս ուժերը: Ուզուն-Հասանի որդիներից Ուլուրլու-Մուհամեդը 1474 թ. ապստամբություն է բարձրացնում հոր դեմ. պարտությունից հետո ապաստան է գտնում Եգիպտոսում, ապա՝ Օսմանյան կայսրության սահմաններում¹¹⁵:

¹¹⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 168—169, II, էջ 153, «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 336:

¹¹⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 169, II, էջ 153:

Իր կենդանության վերջին տարիներին, խուսափելով ուժեղ ու հզոր հակառակորդներից, Ուլուն-Հասանը թալանչիական պատերազմներ սկսեց թույլ հորեանների դեմ, Ասպատակության ասպարեղ է դառնում Վրաստանը, որն այդ ժամանակ մասնատված էր շուրս կիսանկախ իշխանությունների՝ Քարթլի (Արևելյան Վրաստան), Իմերեթ (Արևմտյան Վրաստան), Կախեթ և Սամցխե կամ Մենսխեթ:

Առաջին խոշոր արշավանքը դեպի Վրաստան սկսվեց 1476 թ. սեպտեմբերին, Օգոստեկով վրաց թագավոր Բագրատ VI-ի (1466—1478) բացակայությանից (նա կովի էր դուրս եկել լեզգիների դեմ), Ուլուն-Հասանը ներխուժեց Վրաստան և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, ավերեց Տփղիսն ու ասպատակիչ զորամասեր ուղարկեց երկրի տարբեր շրջանները: Գորու վրա հարձակվող զորամասին հաջողվեց գրավել բերդը, կոտորել բերդի 300 պաշտպաններին: Մյուս զորախմբերը հասան Աբխազիա և մինչև թի կատար լերին կովկասում: Կողոպտելով ու ավերածություններ գործելով, Ուլուն-Հասանը վերադարձավ Վրաստանից՝ 30 հազարից ավելի զերիներով ու մեծ ավարով¹¹⁶:

Հաջորդ՝ 1477 թ. Ուլուն-Հասանը նորից արշավեց Վրաստան ու նոր ավերածություններ գործեց, բայց «սրահեղ եղև» ու մահացավ 1478 թ. հունվարի 5-ին¹¹⁷:

Աղ-կոյունլուների աշխարհածավալ դինաստիայի հիմնադիր Ուլուն-Հասանի մահվանից հետո նրա հինգ որդիների միջև ծայր առան զահակալական կռիվներ: Քոչվոր ցեղերի աղդեցիկ ու զորավոր պետերը որպես զահի թեկնածու առաջ քաշելով հանգուցյալ փառիշահի որդիներից որևէ մեկին, ձգտում էին դառնալ ողջ երկրի փաստական տերը:

Իշխանությունը նախ գրավեց Ուլուն-Հասանի անդրանիկ որդի Սուլթան-խալիլը, բայց վեց ամիս հետո Յաղուբը՝ մեծ զորքով հարձակվեց եղբոր վրա, սպանեց նրան և ինքը թագավորեց ողջ երկրում¹¹⁸:

Յաղուբ փառիշահն իշխեց 12 տարի՝ 1478—1490 թթ.: Նա ռազմական գործին անընդունակ, թույլ բնավորության տեր մի անձնավորություն էր: Պետության ղեկը փաստորեն գտնվում էր Ուլուն-Հասանի անվանի զորավարների՝ Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու, Բայանդուր-բեկի և Սուֆի-խալիլի ձեռքում: Փորձառու այս հրամանատարների ղեկավարությամբ Յաղուբը պատերազմներ մղեց արևելքում՝ թաթարյանների, հարավում՝ Եգիպտոսի և Սիրիայի սուլթանության, արևմուտքում՝ օսմանյան թուրքերի դեմ և ժամանակավորապես վերականգնեց աղ-կոյունլուների պետության քաղաքական վարկն ու հողային ամբողջականությունը:

Յաղուբի թագավորության վերջին տարիներին սրվեցին աղ-կոյունլուների և Սեֆյան շեյխերի փոխհարաբերությունները:

Սեֆյան շեյխերի ֆեոդալական գերդաստանը, որ XIV դարի վերջերից տիրում էր Արդաբիլի շրջանին, պատմական ասպարեղ իջավ որպես շիա աղանդին պատկանող դերվիշական միաբանության հոգևոր առաջնորդների ընտանիք: Սեֆյանների հիմնական հենարանը ադրբեջանական 7 քոչվոր

¹¹⁶ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 392, 394—395, 415, 418, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143:

¹¹⁷ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 426, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143, 169:

¹¹⁸ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 436:

ցեղերն էին (շամլու, ռումլու, ուսթաշլու, թեքեյլու, աֆշար, դաշար, Կուլթա-դար), որոնք հետագայում ստացան կըզըրաշ (կարմրագլու) անունը։ Դրանք, ղառնալով Սեֆյան շեյխերի հպատակներ, համարվում էին նրանց մյուրիդնե-րը (հնազանդ կամակատար) և ամեն տարի, իրենց շեյխի առաջին իսկ կոչով, խմբվում նրա դրոշի ներքո, «անհավատներ» դեմ՝ սրբազան պատերազմ վա-րելու համար։ Նրանց ասպատակությունների սովորական վայրերն էին Դա-ղեստանն ու Վրաստանը։

Հայ անանուն մի հիշատակագիր ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում կըզը-րաշ ցեղերի ամենամյա հավաքույթների և շեյխերի հրամանով ձեռնարկած արշավանքների բնույթի մասին։ Նա գրում է. «Ձի էր սահմանք և սովորութիւն նոցա, որ յամենայն ամի փութային ի կոչն նորա (իմա՝ սեֆյան շեյխի) յամե-նայն աշխարհէ կարմրագլու սօֆիքն, և զինուորէին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՝ ինքեանք տային նմա բաղում ոսկի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս, ընդ որ երթայր, յօժարութեամբ կուռէին և մե-ռանէին առաջի նորա»¹¹⁰։

Դաղեստան կամ Վրաստան արշավելիս նրանք անցնում էին Շիրվանի վրայով՝ ոտնատակ տալով Շիրվանշահերի երկիրը։ Մի հանգամանք էր այս, որ չէր կարող չսրել ֆեոդալական այդ երկու իշխանությունների՝ Սեֆյանների ու Շիրվանշահերի փոխհարաբերությունները։ Եվ ահա 1488 թ., երբ Սեֆյան Շեյխ-Հայդարը, 40 հազար կըզըրաշների զուխ անցած կրկին արշավանքի էր դուրս եկել դեպի Դաղեստան, Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը արգելեց նրան անցնել իր երկրով։ Կըզըրաշներն արհամարհեցին նրա արգելքը և ուժով մտան Շիրվան, Դաղեստանում կատարելիք «ղաղայի» (սրբազան պատերազմ) զոհ դարձնելով Շիրվանի ադրբեջանցի ու հայ բնակչությանը։ Հրեշավոր ոճիրներ գործեցին նրանք. կոտորեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց՝ առանց տարի-քի ու սեռի խտրության, մորթեցին բանոց անասուններին, հրդեհեցին Շիրվան բաղաքը։

Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը, անզոր լինելով սեփական ուժերով հակա-հարված տալու կըզըրաշներին, օգնություն խնդրեց Յաղուբից։ Վերջինս կըզը-րաշների դեմ ուղարկեց ուժեղ մի բանակ՝ Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու հրամա-նատարությամբ։ Մեծ զոհերի գնով միայն աղ-կոյունլուներին հաջողվեց պար-տության մատնել կըզըրաշներին։ Արդարիւն ու Սեֆյանների մյուս կալվածք-ները գրավվեցին, սպանված Շեյխ-Հայդարի անշափահաս որդիները (Իրանի Սեֆյան հարստության ապագա հիմնադիր Իսմայիլն իր եղբայրներով)՝ ի պահ տրվեցին Աղթամարի հայ վանականներին¹²⁰։

Յաղուբ փադիշահի իշխանության տարիներին սուր բնույթ ստացան նաև կրոնական հալածանքները։ Ի տարբերություն մահմեդականների, քրիստոնյա հպատակներին արգելվեց հեծնել թամբով ձի, իրենց հանգուցյալներին բարձր ընած տանել թաղելու, սպիտակ գոտի կապել, զանգակների հարումով՝ եկեղե-ցի հրավիրել հավատացյալներին և այլն¹²¹։

¹¹⁰ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1159։

¹²⁰ Տե՛ս 2. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 271։

¹²¹ Այս մասին խոսում են ժամանակակից շատ հիշատակագիրներ։ Օրինակ, Բարսեղ անու-նով մի գրիչ հայտնում է. «Շատ փորձութիւն և նեղութիւն և վիշտ հասոյց քրիստոնեայ ազգին և եկեղեցականաց կարգաւորաց, և հայեզն միսն խափակեց, և զմեռեալն ի ցած ասաց տանու, և

Հայաստանի տարրեր մասերում իրենց գոյությունը բարձր տվող հայ ֆեոդալական երբեմնի հղոր ընտանիքների սակավագույն ժառանգորդներին բռնի մահմեդականություն ընդունելու պահանջ առաջադրվեց: Պոռշյան իշխաններից սերված Հովհաննես Եպիսկոպոսը Այրիվանքում շարադրած իր մի հիշատակարանում այդ մասին դրում է. «Յայսմ ամի (իմա՝ 1488 թ.) և (40) աղատորդի կալաի, թէ տաճկացէք, այլ ողորմածն աստուած ձեռնտու և օգնական եղև նոցա... որ է (?) ամիս կալուական կացին և բաղում տուգանք տվին և ի հաւատոյն Քրիստոսի ոչ դարձան»¹²³:

Հավատափոխության հարկադրանքի ներքո հայ ֆեոդալների կալվածների բռնագրավումներն իրագործվում էին պետական իշխանությունների կողմից լայն լիազորություններ վայելող «բեյթ-ուլ-մալի» վերակացուների կամ «բեյ-թիւլմալիների» միջոցով: Հաճախակի կրկնվող ունեզրկումների ընթացքում, այսպես կոչված «մուսուլմանական համայնքի» սեփականություն էին հայտարարվում հավատափոխությունից հրաժարվող հայ ավատատերերի «հայրենիք» կալվածները, որոնք շատ շուտով խարդախ միջոցներով դառնում էին Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատած մահմեդական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և քոչվոր վերնախավի «գանձագին» սեփականությունը¹²⁴:

Յաղուրի մահվանից հետո, մի շարք քոչվոր ցեղապետեր և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, երկրի տարբեր մասերում միաժամանակ փաղիշահ են հռչակում իրենց ձեռքին խաղալիք դարձած Բայանդուրի դինաստիայի 4 տարբեր ամիրզադաների Արյունահեղ պայքարից հետո հաղթանակում է աթաբեկ Սուֆի-խալիլի դրածո Բայսոնդուրը, որը թագավորում է մինչև 1492 թ. հունիսի 1-ը: Սրա գահակալության մեկ և կես տարին Հայաստանը պայքարի թատերաբեմ է դառնում երկու ուժեղ հակառակորդների՝ Սուֆի-խալիլի և մեծ վեզիր Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու միջև: Սուֆի-խալիլը ավերածություններ է գործում Սուլեյման-բեկին պատկանող Վասպուրականի շրջաններում: Նա, ինչպես հաղորդում է Մովսես Արծկեցի հիշատակագիրը. «զնացեալ աւերեաց զԱմուկ, զՎան և զՈստան երկրովն և արար առ և թալան և շատ աւերք»¹²⁵, խալիլը մտադրվում է ներխուժել ու գրավել Աղթամար կղզին ու թալանել եկեղեցական սպասները, զբերն ու այլ սրբություններ: 1491 թ. օգոստոսին Վանի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում Սուֆի-խալիլը սպանվում է: Սուլեյման-բեկը պետության դեկն առնում է իր ձեռքը, բայց շատ կարճատև ժամանակով: Պայքարի ասպարեզ է դուրս գալիս Բայանդուրի դինաստիայի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Իբրահիմ Այբա-Սուլթանը, որը 1492 թ. հունիսի 1-ին պարտության է մատնում Սուլեյման-բեկին ու Բայսոնդուրին և գահը հանձնում Ուզուն-Հասանի թոռներից՝ Ռուստամին: Սա թագավորում է մինչև 1497 թ.:

Իր դիրքը կայունացնելու նպատակով Ռուստամն սկսում է պետական հո-

զժամ զարնուլն խափանեց, և եկեղեցիք քակեց ի հ[ի]մանէ, և քրիստոնէից արէնքն ճանդարեց, և շատ դառնութիւն արար ի վերայ քրիստոնէից» (Ա. Սյուրմեյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի..., Երուսաղեմ, 1935, էջ 68):

¹²³ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, Երևան, 1967, էջ 110:

¹²⁴ Տե՛ս Զ. Դ. Փափազյան, «Բեյթ-ուլ-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների «ոդերի բռնագրավումները XV դարում» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 194—203):

¹²⁵ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 173—174:

ղերից շուրջ բաշխումներ կատարել քոչվոր ցեղապետերին, Հասան-բեկ Ռուս-լուն հայտնում է, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Կարա-կոյունլու և Ալ-կոյունլու գահակալներից և ոչ մեկը այնքան սոյուրդալներ չի բաժանել, որքան իր հնգամյա թագավորության տարիներին Ռուստամ փաղիշահը¹²⁵:

Նախորդ տարիների գահակալական պայքարի դառնությունները ճաշակած ժողովուրդը Ռուստամ փաղիշահի թագավորության տարիներին փոքր-ինչ շունչ է քաշում: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, աղ-կոյունլուների պետության հսկայական ժողովուրդների դրությունն այն աստիճան ծանր էր, պետական պաշտոնյաների շարաշահումները և քոչվոր ավագանու կենտրոնախույս ձգտումներն այնպիսի անսանձ ձևերով էին արտահայտվում, որ պետության մոտալուստ փլուզումը կանխելու համար անհրաժեշտ էին արմատական միջոցառումներ: Պետությունը կայունացնելու խիզախ փորձ կատարեց Ուզուն-Հասանի թոռ Ահմադը: Սա ծնվել ու մեծացել էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում, ուր Ուզուն-Հասանի դեմ բարձրացրած անհաջող ապստամբությունից հետո ապաստան էր գտել իր հայրը՝ Ուղուրլու-Մուհամեդը: 1497 թ. գարնանը Ահմադը գալիս է Երզնկա, որտեղ ուներ կողմնակիցներ: Քոչվոր ցեղապետերի մի մասը միանում է նրան և նա արշավում է Ռուստամ փաղիշահի դեմ: Բախումը տեղի է ունենում Ջուղայի դաշտում, Ռուստամը սպանվում է, Ահմադը զրավում է գահը և իշխում 8 ամիս: Կարճատև այդ ժամանակամիջոցում նա համառ ջանքեր գործադրեց քոչվոր ավագանու ուժերը ջլատելու և կենտրոնական իշխանության վարկն ու հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Մահապատժի ենթարկեց ու բանտերը նետեց բազմաթիվ անվանի ցեղապետերի, ևս խլեց Ռուստամի կողմից շուրջորեն բաշխված սոյուրդալները և, իր համար ամուր սոցիալական հենարան ստեղծելու նպատակով, անցկացրեց հարկային նոր ռեֆորմ, որով շեղյալ հայտարարվեցին շուրջ երկու տասնյակ նորահար հարկեր ու տուրքեր¹²⁶, Այս միջոցառումներով Ահմադը իր դեմ հանեց ոչ միայն թուրքմենական ցեղերի հզոր առաջնորդներին, այլև տիրող դասակարգի բոլոր ներկայացուցիչներին՝ անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հայ աշխարհիկ և եկեղեցական կալվածատիրության կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աղվանից կաթողիկոս պարոնտեր Առաքելը, իր մի հիշատակարանում Ահմադին անվանում է «արբանեակ սատանայի և կամարար բելիարեան դասուն»:

Ահմադի գահակալության վախճանի մասին տեղեկություններ է գրանցել հայ կաթողիկ մի ժամանակագիր. նա հայտնում է, որ «Ահմատն գնաց ի Թարվէզ, սկսաւ մեծ պարնէքն բռնիլ. Իպայ-սօլթանն փախեալ, դիմ(ե)աց էրաղատունն (իմա՝ Իրաք), Ահմատն հետն գնաց, Իպէն յետ դարձաւ՝ Ահմատն սպանեց ձմեռն»¹²⁷:

Ահմադի սպանությունից հետո իշխանության ղեկը դարձյալ անցավ ամիրների ամիր Ալբա-Սուլթանի ձեռքը, որը թագավոր հռչակեց Ռուստամի որդի Ալվանդին («ղլուստամի որդին՝ զԱլանդ իմիրդէն եբեր ի Թարվէզ, թագաւոր եղիր») ¹²⁸, Ուշագրավ տվյալներ են գրանցել հայ ժամանակագիրները 10 հա-

¹²⁵ Տե՛ս Н. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 177:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 144—152:

¹²⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 195:

¹²⁸ Նույն տեղում:

վար հեծյալ մարտիկներից բաղկացած այն հեծելազորի մասին, որի մեջ էր Կոնստանդնուպոլսի փառաշահ Ալվանդը: 1498 թ. ձմռան ամիսներին սրանք Նախ հայտնվում են Վանում ու Ոստանում և «կացին անդ ԺԵ (15) օր ուտելով և առնելով, ծեծելով և խլելով զրկեցին զտառապեալ ազգս Հայոց», ապա անդան Քաջբերունիք և ձմեռեցին Արճիշ քաղաքում ու շրջակա գյուղերում: Խիստ ծանր վիճակ ստեղծվեց Քաջբերունյաց գավառի հայերի համար: Զինավառ այդ բարբարոսները, ձմռան սաստկասառույց ցրտին, բնակարաններից դուրս դնեցին մարդկանց ու անասուններին և իրենք զբաղեցրին իրենց գրաստենքով, բռնագրավեցին մարդկանց ու անասունների համար ամբարված ողջ ունեղամթերքն ու սկսեցին ճարչարել զքրիստոնեայսն վասն խոտի և յարդի, յարոյ և զինոյ և վասն կերակրոյ և ըմպելոյ: Այս բոլորից հետո հայերի վրա գրեցին մինչ այդ չսված ու չտեսնված հարկ՝ «ի գլուխն ԲԻ (2000) դահեկան»: Այս տեղեկությունները հաղորդող Բարսեղ գրիչը խոսում է նաև հարկահանության ժամանակ կիրառվող խոշտանգումների մասին: «Եւ բաղում տանջանօք,—գրում է նա,—չարչարէին զքրիստոնեայս, կախէին և ծեծէին և ի բանդ արկեալ՝ պահէին յերկաթս մինչև չտային զհարկս»: Ժողովրդին մինչև վերջ թալանելուց հետո միայն նորընծա Ալվանդ փառաշահի զորախումբը հեռացավ Քաջբերունիքից դեպի Թավրիզ¹²⁹:

Շուտով հրապարակ են իշխում գահի նոր հավակնորդներ՝ Մուհամեդը և Ուրազը: 1499 թ. Մուհամեդը սպանվում է, իսկ հաջորդ տարում Մուրադի և Ալվանդի միջև հաշտություն է կայանում: Աղ-կոյունլուների պետությունը բաժանվում է երկու մասի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը բաժին են ընկնում Ալվանդին:

Իշխանության այս բաժանումից հետո էլ պետութայն մեջ կարգ ու կանոն չի վերահաստատվում: Երկրի տարբեր մասերում տեղի են ունենում Բայանդուրի դինաստիայի ամիրզադաների ու քոչվոր ցեղապետերի միջև բախումներ ու կոռուպցիոն, որոնք խիստ բացասաբար են անդրադառնում երկրի տնտեսական վիճակի վրա ու մեծ տառապանքնհր բերում աշխատավոր ժողովրդին:

Խառնակ ու անկայուն այս վիճակի ուշադրավ ու ճշմարտացի նկարագրությունը գտնում ենք Հակոբ անվամբ մի գրչի 1500 թ. շարադրած հիշատակարանում. «Թավրիզոյ փառաշահութիւնն խաբաներ էր և աղ-օղլուցոց (իմա՝ աղ-կոյունլուների) ազգն յիրար անկած էին, և պարոնութիւն սոցա ոչ հաստատէին, և աշխարհս կայր յերբմանի, վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին և յերեք-չորս դիմաց բաժանեալ էին փառաշահութիւնն, և զմիմեանս կոտորէին. և շատ հայ և թուրք թալանեցան, և գեօղք և քաղաքք աւերեցան, և ազգք քրդաց կոտորեցան և սպանեցան»¹³⁰:

Գահակալական պայքարի ու խժոժությունների այս թեժ օրերին Սեֆյան Շեյխ-Իսմայիլը, որն այդ ժամանակ ընդամենը 13 տարեկան պատանի էր, կըզըլբաջ ցեղապետերի թելադրանքով ու խնամակալությամբ սկսում է իր շուրջը համախմբել Ադրբեջանում, Հայաստանում և Փոքր Ասիայում սփռված կըզըլբաջ աղանդին պատկանող ցեղերի զինական ուժերը: 1499 թ. վերջերին Կաղզվանում նրա զորոյի տակ էին հավաքվել արդեն 7 հազար հավատարիմ ու անձնազուհ մարտիկներ: 1500 թ. սկզբներից նրանք սկսեցին ասպատակել Սամցխեի

¹²⁹ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջարան, էջ XLV—XLVI, նաև «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 256:

¹³⁰ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 294:

աթարեկության ու Շիրակի շրջանները, իսկ նույն թվականի աշնանը մտան Շիրվան և գրավեցին Շամախին: Զաքանի կոչվող վայրում Շեյխ-Իսմայիլի և Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի միջև տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում հաղթանակ տարան կրղըլբաշները: 1501 թ. Շեյխ-Իսմայիլը Շարուրում ջարդեց Աղ-կոյունլու Ալվանդի զորքերին և հանդիսավոր մտավ Թավրիզ: Ալվանդը 1502 թ. իշխանությունը վերագրավելու փորձ կատարեց, բայց վերջնական պարտություն կրեց: Կրղըլբաշները պարտության մատնեցին նաև Աղ-կոյունլու մյուս փառիշահ Մուրադին: Եվ, այսպիսով, վերացավ աղ-կոյունլուների ընդարձակածավալ պետությունը, որի կազմի մեջ, սկսած 1468 թ. մտել էր նաև ողջ Հայաստանը:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԻԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու թուրքմենական դինաստիաներով կառավարվող պետությունների քաղաքական կյանքի էպիկենտրոնը Ատրպատականն էր՝ հռչակավոր իր Թավրիզ մայրաքաղաքով: Սակայն Հայաստանը նույնպես կենտրոնական դիրք էր զբաղում այդ պետությունների և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական ոլորտներում: Կարա-կոյունլուների պետության հիմնադիր Կարա-Յուսուֆի տեական բնակավայրը Վաղարշակերտն էր: Վանը, սկսած 1425 թ., արքունի տան երկրորդ խոշոր դեմքի կամ ամենախոշոր պետական կործի նստավայրն էր, իսկ Սյունյաց հին ու անառիկ բերդերից առում դանձու և հարկաց աշխարհի» կոչվող Երնջակը¹³¹, թուրքմենական տիրակալների պատրասարանն էր վտանգի պահին. այստեղ էր գտնվում նրանց գանձատունը, կենտրոնական բանտը և այլն: Նշանակալից դեր էր կատարում նաև Նախիջևանը՝ որպես հեծելազորի ձմեռային կայան:

Հայաստանի նահանգները (վիլայեթները) և շրջանները (թուման կամ նահիա), որոնք իրենց մեծագույն մասով պետական (դիվանի) հողերի մեջ էին դասվում, փառիշահների կողմից որպես սոյուրդալ տրվում էին քոչվոր ազդեցիկ ցեղերի պետերին, բարձրաստիճան զինվորականներին և կառավարող դինաստիայի ամիրզադաներին: Սոյուրդալ ստացած այդ ամիրները կամ կողմնապետերը (այսպես են կոչվում նրանք հայկական աղբյուրներում) ձգտում էին իրենց տիրույթները դարձնել ժառանգական, բայց այդ նրանց չէր հաջողվում: Պետության առաջ հանցապարտ լինելու դեպքում նրանք զրկվում էին իշխանությունից. հաճախ պաշտոնազուրկ էին արվում նաև փառիշահի ու կառավարող դինաստիայի փոփոխության հետևանքով:

Այսպես, օրինակ, Վան քաղաքն իր շրջակայքով 1425 թ. Իսքանդար Կարա-կոյունլուն խլեց Շամբոյան կոչվող քուրդ ամիրների ընտանիքից ու հանձնեց իր Յար-Ալի որդուն: Սա, որ «առնէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր (իմա՝ հայոց) և տաճկաց»¹³² 1434 թ., վախենալով իր հոր դատաստանից փախչում է Շիրվան. այդ բարեբեր շրջանի կողմնապետությունը հանձնվում է Զհանշահին, իսկ նրա գահակալությունից հետո՝ Ղլիճ-Ասլան

¹³¹ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 13: Այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան:

¹³² Թ. Մեծովիցի, էջ 99: